

<https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-01>
УДК 322.24(477.54-25)(091)“1937/1941”

Юрій Волосник

доктор історичних наук, професор

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

ЗАКРИТТЯ ХРАМІВ НА ХАРКІВЩИНІ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ ТА НАПЕРЕДОДНІ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1937–1941 РОКІВ)

Стаття присвячена вивченню процесу закриття церков і молитовень на Харківщині в умовах Великого терору та після його завершення в період, що передував німецько-радянській війні. В статті розкрито актуальність цієї теми та необхідність її подальшого опрацювання. На основі аналізу вітчизняної історіографії зроблено висновок про недостатній рівень дослідження цієї проблематики (зазвичай автори обмежуються 1920 – серединою 1930-х рр., коли в країні припинили функціонування більшість церков і молитовень). Також здійснено огляд джерельної бази статті, основних її складових. У статті розглядається процес безперервного закриття під тиском тоталітарної влади тих нечисленних церков і молитовень, що ще продовжували попри дуже важкі умови, що склалися в 1937–1941 рр., функціонувати на території Харківської області.

Як цитувати: Волосник Ю. П. Закриття храмів на Харківщині під час Великого терору та напередодні німецько-радянської війни (1937–1941 років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2025. Вип. 68. С. 12-26. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-01>

How to cite: Volosnyk Yu. The Closure of Churches in the Kharkiv Region During the Great Terror and on the Eve of the German-Soviet War (1937–1941). *The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History*. 2025. No. 68. PP. 12-26. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2025-68-01> (In Ukrainian)

© Волосник Ю. П., 2025

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Проводячи антирелігійну політику, державні органи з метою зменшення кількості працюючих молитовень активно застосовували цілий арсенал «перевіраних» засобів. В умовах Великого терору внаслідок масових арештів священнослужителів і членів церковного активу органи місцевої влади, використовуючи ситуацію, що склалася, під різними приводами намагались закрити храми, а після цього їхні приміщення передавали під різні «культурні установи». Під час і після завершення Великого терору для припинення діяльності церков представниками влади досить широко використовувалася соціальна демагогія, постійні послання під час ухвалення відповідних рішень на «волю» нібито самих «широких мас виборців». Також з метою закриття певного храму владними структурами використовувався (нерідко надуманий) мотив нібито незадовільного (або аварійного) стану його будівлі, що могло становити загрозу життю та здоров'ю віруючих громадян. Часто закриті за постановою органів влади церкви і молитовні підлягали зносу, а будівельний матеріал зруйнованих у такий спосіб храмів мав використовуватися для будівництва інших об'єктів. Внаслідок активного здійснення процесу закриття церков і молитовень, що охопив усі релігійні конфесії, в області перед німецько-радянською війною залишилися чинними всього декілька храмів на території Харкова.

Ключові слова: Харківщина, закриття церков і молитовень, Великий терор, священнослужителі, антирелігійна політика, релігійні конфесії.

Процес закриття храмів як важлива складова більшовицької антирелігійної політики активно відбувався з кінця 1920-х до початку 1940-х років. У той же час слід зазначити, що він досліджений нерівномірно, і, як правило, обмежується 1920 — серединою 1930-х рр., коли в країні припинила функціонування (а нерідко й існування) більшість церков і молитовень (Ignatuscha 2004, Paschenko, Kurydon 2004, Vedeneev 2016, Dickinson 2000). Проте період Великого терору та час напередодні радянсько-німецької війни в цьому плані ще вивчені доволі епізодично та схематично. Сказане значною мірою стосується і Харківського регіону.

Мета статті — показати перебіг процесу закриття храмів на Харківщині в умовах Великого терору та після його закінчення.

Хронологічні межі статті: 1937 р. – червень 1941 р., охоплюють час від часу Великого терору до початку радянсько-німецької війни.

Територіальні межі: територія Харківщини в адміністративних кордонах 1937–1941 рр.

Джерельну базу статті складають такі групи джерел: законодавчі акти, опубліковані тематичні збірки, періодична преса, архівні матеріали.

Внаслідок масового закриття церков і молитовних будинків у першій половині – середині 1930-х рр. у Харківській області станом на 1 жовтня 1936 р. формально чинними залишалися тільки 200 храмів з 909, що функціонували до 1917 р. (або лише 22,2 % від дореволюційної кількості) (Ignatuscha 2004, 238). В умовах здійснення Великого терору у Харківському регіоні, як і по всій Україні, безперервно тривав процес закриття ще працюючих храмів. За відомостями С. В. Кульчицького у травні 1937 р. у Харкові діяло лише 5 церков (для порівняння: у Києві тоді діяло 8, Херсоні — 4, Дніпропетровську та Одесі — по 3, в Житомирі, Запоріжжі, Миколаєві, Полтаві, Чернігові — по 2), а всього в Україні було тоді 850 функціонуючих церков (Kul'chickiy 2013, 2, 617). Це при тому, що ще в 1932 р. в Україні функціонувало 9 тис. церков (Volosnyk 2024, 65, 136). Тобто за 5 років кількість чинних храмів в республіці скоротилася більше ніж вдсятеро!

Проте навіть в умовах тотального терору віруючі, попри чималий для себе ризик, виявляючи мужність і стійкість духу, продовжували (посилаючись при цьому на Конституцію 1936 р., що декларувала «свободу совісті») звертатися до вищих органів влади з вимогами відкрити церкви і молитовні. Так, лише за час з 29 березня по 1 травня 1937 р. було подано 270 заяв від віруючих про відкриття молитовних будинків по УСРР (за вісім місяців 1936 р. було подано 369 таких заяв) (Volosnyk 2022, 61, 57).

Новим поштовхом для подальшого закриття ще чинних храмів стали неприємні для влади наслідки (утаємненого нею) перепису населення 1937 р. Вони засвідчили, що переважна більшість суспільства, особливо в сільській місцевості, всупереч твердженням радянської пропаганди, є віруючою (Kul'chickiy 2013, 2, 617). Відтак, більшовицьке керівництво, що зовсім не «прагнуло» відмовлятися від ідеї побудови «безрелігійного суспільства», не тільки не збиралося зупиняти процес примусового закриття церков, але й всіляко продовжувало його форсувати (Odintcov 1995, 2, 38).

Користуючись обставинами Великого терору, тоталітарна влада намагалася повністю припинити функціонування тих небагатих храмів, що ще діяли. Для цього застосовувалися різноманітні методи. Особливо «популярним» було використання вже добре перевіреного «аргументу» — щоб задовольнити начебто бажання «самих трудящих мас» закрити храми. Так, у березні 1938 р. президія виконкому Харківської обласної ради ухвалила таке рішення: «Зважаючи на те, що за закриття молитовного будинку в с. Липці Липецького району підписалося 63 % виборців, задовольнити клопотання людності с. Липці — молитовний будинок закрити. Дозволити Липецькій раді використовувати цей будинок під культурно-освітні заклади. Просити ЦВК УРСР цю постанову затвердити»¹.

В інших випадках закриття храмів відбувалося під тим приводом, що немає охочих взяти їх у користування, бо це була одна з обов'язкових вимог закону². Так, 11 лютого 1937 р. президія Харківського облвиконкому прийняла рішення про закриття двох молитовних будинків у різних населених пунктах області під тим приводом, що «церковні п'ятидесятки, у користуванні яких вони знаходилися в селищах, розпалися, а охочих взяти їх у користування немає»³.

У середині вересня 1937 р. до голови раднаркому СРСР В. Молотова звернулися мешканці сільської глибинки — с. Лютенька Харківської області. У листі йшлося: «В селі Лютеньки Гадяцького району (він входив тоді до складу Харківської області — Ю. В.) ... вороги народу хочуть знищити велику історичну пам'ятку — колишню Успенську церкву. Їй 300 років. Такої немає на всій території Харківської і Полтавської губерній. Пам'ятка має велику красу. Вона витримала облогу шведів. Протягом трьохсот років її жаліли. Ми не церковники, але знищення великих історичних пам'яток не можна без гніву спостерігати. Якщо Ви, т. Голова, не з варварами дикими, то припиніть

¹ Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-3858 (фонд Харківського облвиконкому). Оп. 2. Спр. 19. Арк. 20 зв.

² Зібрання законів і розпоряджень робітничого і селянського уряду (ЗЗ) УСРР. 1935. №41. Ст. 188.

³ ДАХО. Ф.Р-3858. Оп. 3858. Спр. 3. Арк. 11 зв.

це дике і сумне явище. Накажіть взяти під охорону історичну пам'ятку, колишню Успенську церкву, і відновити частково збиток, щоб не раділи вороги народу, щоб не ширили незадоволення серед народу. Багато громадян, та горе, що підписатись не можна, бо поламають і понівечать за це. Дайте негайно по телеграфу розпорядження» (Paschenko, Kyrydon 2004, 266–267). І хоча цей лист залишився без відповіді керівника радянського уряду, сама церква пережила лихоліття 1930-х років, завалившись без необхідної реставрації вже у 1973 р. (Paschenko, Kyrydon 2004, 267).

Ситуацію суттєво погіршувала та обставина, що під час Великого терору НКВС СРСР прийняв 5 січня 1938 р. нове розпорядження про закриття церков. Рішення про закриття церкви, згідно з новими правилами, можна було ухвалити якщо: 1) у ній збираються «ворожі державі елементи»; 2) якщо за користування храмом віруючі не сплачують належних платежів; 3) коли місцевість охоплена епідемією; 4) коли місцеве населення вимагає закриття храму; 5) коли церкву використовують ворожі владі сили⁴. Але для закриття церков влада могла використовувати і безліч інших приводів. Упродовж 1938–1939 рр. було подано 8 тис. заявок на закриття храмів⁵.

Як зазначалося вище, дуже часто, ухвалюючи рішення про закриття певного храму, влада демагогічно прикривалась тим, що це буцімто вимагають самі виборці, при чому таких переважна більшість. Так, постановою президії Харківської обласної ради від 15 березня 1938 р. було зачинено одразу 4 молитовних будинки в Чугуївському районі: в с. Коробочкіному, Зарожному, Чугуєві та Зачуговці⁶ (м. Чугуїв). Так, ухвалюючи рішення про закриття Преображенського храму в Чугуєві, облрада посилалась на те, що за таке рішення висловилися 79,3 % виборців цієї дільниці⁷.

⁴ Мартирологія українських церков у 4 т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, Балтимор: Українське видавництво «Смолоскіп» ім. В. Симоненка, 1987. С. 1042.

⁵ Там само.

⁶ ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 14 зв.-15.

⁷ Там само. Арк. 15.

Своїм рішенням від 15 червня 1939 р. президія Харківського обласного виконкому закрила одразу 4 церкви в різних населених пунктах області та передала їх під клуби. Це рішення облвиконком мотивував тим, що за закриття цих храмів проголосувала більшість (від 75 % до 90,8 %) виборців цих селищ⁸. Цікаво, що при закритті молитовного будинку в с. Дергачі Харківський облвиконком так сформулював своє рішення: «Зважаючи на те, що молитовний будинок (колишня церква Різдва Богородиці) в с. Дергачах для релігійних обрядів не використовується, сама будівля за вітхістю загрожує обвалом, а за використання будівельних матеріалів з цього молитовного будинку для будівництва культурного закладу дали свої підписи 3368, або 76 %, виборців» президія Харківського облвиконкому ухвалила рішення підтримати клопотання мешканців Дергачів⁹. Таких рішень тоді приймалося чимало¹⁰.

Процес закриття храмів на Харківщині тривав аж до самого початку війни з гітлерівською Німеччиною. Загалом за період з лютого 1937 р. по червень 1941 р. питання про закриття церков і молитовень на засіданнях Харківського облвиконкому, за нашими підрахунками, розглядалися майже два десятки разів. У деяких випадках, як показано вище, облвиконком ухвалював рішення про закриття одразу декількох (двох, трьох, чотирьох і навіть більше) церков і молитовень¹¹.

Часто-густо рішення про закриття тих або інших церков ухвалювалися органами місцевої влади під приводом того, що ці храми не використовуються для відправлення релігійних обрядів, не ремонтуються та руйнуються, а на вивішені упродовж трьох місяців об'яви про оренду приміщень церкви охочих орендувати немає. Остання вимога, як пам'ятаємо, була прописана в чинному законодавстві. Під таким «благовидним» приводом лише у 1940–1941 рр. були закриті Іоано-Усекновенська, Трьохсвятська (Гольбергівська), Петропавлівська церкви та римо-ка-

⁸ ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 20, 21.

⁹ Там само. Арк. 21.

¹⁰ Мартирологія українських церков. Т. 1. С. 1040.

¹¹ ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 85. Арк. 20-21; Спр. 310. Арк. 60-62; Спр. 3. Арк. 36-38.

толицький храм у Харкові¹². Наприклад, 10 грудня 1940 р. на засіданні виконкому Харківської обласної ради було ухвалено рішення про закриття римо-католицького костелу в Харкові та передання його приміщення Харківському державному театру ім. Т. Г. Шевченка¹³. Одночасно облвиконком ухвалює рішення про закриття Трьохсвятської та Петропавлівської церков у Харкові, передавши приміщення першої з названих церков під атеїстичний музей¹⁴.

Навіть незадовго до нацистського вторгнення в СРСР (25 березня, 5 травня і 7 червня 1941 р.) Харківський облвиконком активно обговорює та ухвалює рішення про офіційне закриття кількох церков: у с. Малинівка Чугуївського району; церкви в с. Золочів та Івано-Усекновінської церкви у Харкові¹⁵. Так, 7 червня 1941 р. Харківський облвиконком після доповіді свого юрисконсульта (з характерним і багато в чому символічним прізвищем Рогатих) ухвалив рішення про закриття в Харкові Івано-Усекновенської церкви (що розташовується на цвинтарі по тодішній вул. Пушкінській — тепер це парк Молодіжний). У рішенні про закриття цієї церкви облвиконком знов посилався на встановлену законом процедуру: «Зважаючи на те, що колишня Усекновенська церква, яка міститься на закритому міському цвинтарі в м. Харків по Пушкінській вулиці для релігійних обрядів не використовується з 1940 р., приміщення не ремонтується і руйнується, а на вивішені протягом трьох місяців об'яви про здачу в орендне користування охочих орендувати будинок церкви не знайшлося, — виконком Харківської обласної ради депутатів ... на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 4 листопада 1935 р. постановив: постанову Харківської міськради від 6 травня 1941 р. про закриття Усекновенської церкви затвердити»¹⁶.

Слід зауважити, що в цей відрізок часу закриття церков часто відбувалося внаслідок репресій проти священників, що служили в цих

¹² ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 37. Спр. 315. Арк. 61.

¹³ Там само. Арк. 36-37.

¹⁴ Там само. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 37.

¹⁵ Там само. Спр. 298. Арк. 56; Спр. 311. Арк. 53-54; Спр. 315. Арк. 60-62.

¹⁶ Там само. Спр.315. Арк. 61.

храмах. Так було й у випадку з оновленською Івано-Усекновенською (кол. Кладовищенською) церквою. Тут у 1937 р. служив священником Олексій Булдовський — син митрополита Ф. Булдовського (очільника Соборно-єпископської церкви України)¹⁷. Після його арешту та страти в агентурній справі «Хамелеони» (оновленці) (було заарештовано понад 70 осіб, з яких більшість розстріляно!)¹⁸ храм перестав функціонувати.

Петропавлівську церкву на Журавлівці в Харкові рішенням Харківського облвиконкому закрили (у грудні 1940 р.) вже після того, як органами НКВС був арештований та репресований (1938 р.) священник цієї церкви Андрій Толмачов. Він проходив у справі оновленського архієпископа І. М. Славгородського, звинуваченого в антирадянській діяльності та репресованого¹⁹.

Римо-католицький костел по вулиці Гоголя закрили через два роки після того, як НКВС була заарештована та засуджена до розстрілу (1938 р.) ціла група керівників вірменської громади в Харкові, зокрема очільник (з 1936 р.) вірмено-григоріанської церкви в Україні Григорій Абгарян та священнослужитель — католик Карапет Єганян (у Харкові громада вірмен-католиків існувала при римо-католицькому костелі Пречистої Діви Марії). Було закрито й вірмено-григоріанську церкву святого Григорія по вулиці Чернишевській, настоятелем якої у 1926–1938рр. був Г. М. Абгарян (Kocharyan 2012, 11–12).

В багатьох випадках місцеві органи влади ухвалювали рішення про закриття храмів, нерідко посилаючись на їхній аварійний стан (до якого вони були доведені діями самої ж влади) та небезпеку руйнування. Так, приймаючи рішення про закриття церкви у с. Золочів (5 травня 1941 р.) Харківський облвиконком записав: «Зважаючи на те, що церква в с. Золочів протягом декількох років не використовується, напівзруйнована і загрожує завалитись — тому дозволити виконкому Золочівської селищної ради використати будівлю церкви як будівельний

¹⁷ ДАХО. Ф. Р-6452 (фонд карних справ громадян, репресованих позасудовими органами м. Харкова та Харківської області). Оп. 2. Спр. 7607. Арк. 231-232, 249.

¹⁸ Там само. Арк. 501.

¹⁹ Там само. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 243. Арк. 37; Ф. Р-6452. Оп. 2. Спр. 2304. Арк.1, 7, 295, 296.

матеріал на будівництво культурних закладів селища»²⁰. 7 червня 1941 р. облвиконкомом приймається рішення і про розібрання будівель церков у с. Старовірівка та Червоний Донець. Як аргумент облвиконком знову використовує незадовільний (аварійний) стан церковних будівель, що буцімто загрожує життю тих, хто відвідує храм. Будівельний матеріал після розібрання зазначених церков планувалося в подальшому використати для ремонту шкіл²¹. Характерно, що це закриття храмів місцевою владою відбувалося на тлі посилення нової хвилі репресій проти духовенства і вірян напередодні війни з гітлерівським райхом.

Внаслідок подібних ухвал місцевої влади в області склалася вкрай важка ситуація з чинними храмами. Так, у 1937 р., коли архиєпископом Харківським та Охтирським було призначено Олександра (О. Ф. Петровського), то лише під його керівництвом у Харківській області ще функціонували 14 православних церков. Та вже через невеликий проміжок часу чинними в Харкові залишилося тільки 3 церкви: Трьохсвятительська («Гольбергська», яка належала оновленцям), Озерянська (на території закритого владою ще в 1920-х рр. чоловічого Покровського монастиря) та Казанська. Остання церква в цей час виконувала функції кафедральної (Kudelko, Pavlova, Schvec 1999, 87). Ще чинні церкви в Харкові та інших містах активно зачинялись владою саме через те, що навіть у жорстоких умовах Великого терору та після його припинення десятки тисяч вірян продовжували (особливо під час Великодніх свят) відвідувати богослужіння, що місцеве компартійне керівництво сприймало як виклик (Volosnyk 2022, 61, 73; Schelkunov 2019, 124).

Невдовзі в Харківській єпархії функціонував лише один храм — це Свято-Казанська церква на Лисій горі у м. Харків. Після того як 20 квітня 1939 р. був закритий оновленський собор (Трьохсвятительський храм), оновленці з дозволу влади також перейшли до Казанської церкви, де їм було виділено приділ Серафима Саровського. Віруючі РПЦ, що підпорядковувалася місцевому патріаршому престолу Сергію (Страгородському), відділилися від них цегляною стіною, зали-

²⁰ ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2.Спр. 310.Арк. 27.

²¹ Там само. Спр. 315. Арк. 60-61.

шивши для себе лише третю частину площі цього храму (Pravoslavnaia enciklopediya Khar'kovschiny, 2009, 43). Настоятелем Казанської церкви в 1941 р. став протоієрей Олексій Рудаков (Pravoslavnaia enciklopediya Khar'kovschiny, 2009, 43).

Проте навіть у цей час тоталітарна влада не завжди могла діяти всупереч волі спільноти вірян. Про це свідчить такий випадок. Голова Харківської обласної ради спілки воєвничих безвірників України М. Корнеєв повідомив читачів «Безбожника», що на початку 1940 р. місцева влада, спираючись на «ініціативу» робітничих і громадських організацій міста Богодухова вирішила перейменувати Богодухів на місто Руднев — на честь більшовика, який загинув під час громадянської війни. Дізнавшись про такий намір влади, віряни та «церковники» підняли «шалену кампанію», про те що Богодухів — це місто «Святих Духів», — сповістила про цей випадок своїх читачів газета «Безбожник»²². Відчувши масовий спротив вірянського населення, влада мусила відступити та відмовитися від своїх планів щодо перейменування міста. Не досягнувши своєї мети, місцева влада, щоб помститися непокірним вірянам, ухвалила 23 лютого 1940 р. рішення про закриття церкви в місті Богодухів²³. На тому справа з перейменуванням міста й завершилася.

У цей час місцева влада несподівано починає «турбуватися» зовнішнім виглядом церков. Секретар Харківського обкому КП(б)У О. Єпишев на засіданні бюро обкому (квітень 1941 р.) вніс «слухну» пропозицію, свого роду «ноу-хау»: штрафувати керівників церкви, якщо остання має «неохайний вигляд». «Якщо церква обідрана, то від міськради повинні бути дуже серйозні претензії до голови церкви. Церква обідрана — зараз же йому штраф», — пропонував цей партійний керівник²⁴. При цьому обкомівця не цікавило, чи є у «керівників церкви» можливість утримувати церкву в належному «охайному» вигляді, оскільки за умов ворожого ставлення радянської

²² Безбожник. 1940. 3 лютого № 4 (135).

²³ ДАХО. Ф. Р-3858. Оп. 2. Спр. 178. Арк. 31.

²⁴ Там само. Ф. П. 2. Оп. 1. Спр. 1300. Арк. 84.

держави до церкви дістати необхідні для ремонту будівельні матеріали було в той час фактично нереально. Але на практиці запропонований Єпішевим захід адміністративного впливу «втілити у життя» не вдалося — на заваді стала війна.

Масове закриття церков призвело до того, що в Україні наприкінці 1930-х рр. лише у Ворошиловградській (Луганській), Полтавській та Харківській областях лишилося по одній чинній церкві, тоді як у решті областей — Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській і Хмельницькій — вже не функціонувало жодної церкви (Odintsov 1995, 2, 39). Для порівняння: у 1913 р. у самому лише Харкові нараховувалося 44 церкви і 14 інших молитовних будинків²⁵. Загалом треба сказати, що в УРСР до осені 1939 р. залишилося лише 3 % від дореволюційної кількості чинних храмів (Vedeneev 2016).

Напередодні війни з гітлерівською Німеччиною навесні 1941 р. у Харкові також залишалася чинною лише одна Мещанська синагога, що знаходилася по вул. Мещанській (тепер це вулиця Громадянська). Усі інші (з майже 25 синагог і молитовних будинків, що існували у місті в перші роки радянської влади) були вже давно закриті (Kotlyar 2004, 14, 49). Але попри численні спроби місцевої влади зачинити і цю молитовню, вона ще «відчиняла двері для своїх парафіян» (Kotlyar 2001).

У боротьбі з «релігійними забобонами» радянська влада дійшла до того, що восени 1938 р. навіть заборонила будувати на цвинтарях надгробні пам'ятники релігійного характеру²⁶.

Отже, наведений в статті матеріал свідчить, що в умовах Великого терору та після його закінчення більшовицька влада, здійснюючи антирелігійну політику, не припинила процес закриття тих небагатьох церков і молитовень, що ще продовжували попри безперервний тиск функціонувати в різних населених пунктах Харківщини. Закриття храмів, що охопило усі релігійні конфесії, тривало до самого початку німецько-радянської війни. Як і по всій країні на Харківщині тривав

²⁵ Безбожник. 1938. 23 червня. № 29 (60).

²⁶ Мартирологія Українських церков. Т. 1. С. 1044.

процес насильницької секуляризації (в її сталінському варіанті) радянського суспільства, одним з характерних виявів якого було масове примусове закриття чинних храмів, репресії проти духовенства та вірян. Державні органи, закриваючи молитовні, у такий спосіб змушували релігійні громади припиняти своє існування, користуючись при цьому різними надуманими причинами та приводами. Всупереч чинній Конституції 1936 р., що декларувала «свободу совісті» в країні, більшовицька влада, як і раніше, продовжувала грубо порушувати права і свободи вірян, постійно нехтуючи конституційними нормами.

Внаслідок антирелігійної діяльності структур тоталітарної влади на Харківщині, як і в переважній більшості областей України, напередодні війни з гітлерівською Німеччиною майже не залишилося чинних церков і молитовень.

Список літератури / References

Dickinson A. Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests 1917–41. *Religion, State & Society*. 2000. Vol. 28. No. 4. PP. 327–335.

Ignatusha O. Instytutsijnyj rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.). Zaporizhzhia: Polihraf, 2004. 440 s. (In Ukrainian)

Ігнатюша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя: Поліграф, 2004. 440 с.

Kocharyan S. Virmens'ka hromada Kharkova (1863–2010): avtoref. dys... kand. ist. nauk. Kharkiv, 2012. 20 s. (In Ukrainian)

Кочарян С. Вірменська громада Харкова (1863–2010): автореф. дис... канд. іст. наук. Харків, 2012. 20 с.

Kotlyar E. Evrei na karte Har'kova. Istoricheskaja progulka v kanun jubileja. Most Har'kov-Izrail' 1882, segodnja, zavtra. *Istoki*. № 14. Special'nyj vypusk. Har'kov: Narodnyj universitet evrejskoj kul'tury v Vostochnoj Ukraine «Tarbut Laam», 2004. S. 48–57. (In Russian)

Котляр Е. Евреи на карте Харькова. Историческая прогулка в канун юбилея. Мост Харьков-Израиль 1882, сегодня, завтра. *Истоки*. № 14. Специальный выпуск. Харьков: Народный университет еврейской культуры в Восточной Украине «Тарбут Лаам», 2004. С. 48–57.

Kotlyar E. Khar'kovskye synahohy v XX stoletyy: rastsvet, trahedyia, sovremennoe sostoianye. *Materialy IX mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 28–30 serpnia 2001 r. «Dolia ievrejs'koi dukhovnoi spadshyny v XX stolitti»*. URL: <https://ju.org.ua/ru/publicism/230.html> (data zvernennia: 10.03.2020). (In Russian)

Котляр Е. Харьковские синагоги в XX столетии: расцвет, трагедия, современное состояние. *Материалы IX міжнародної наукової конференції 28–30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної спадщини в XX столітті»*. URL: <https://ju.org.ua/ru/publicism/230.html> (дата звернення: 10.03.2020).

Kudelko, S., Pavlova, O., Schvec (o.Vladimir). Arhipastyri Har'kovskoj eparhii (1799–1999). Har'kov: Biznes-Inform, 1999. 124 s. (In Russian)

Куделко С. М., Павлова О. Г., о.Владимир (Швец). Архипастыри Харьковской епархии (1799–1999). Харьков: Бизнес-Информ, 1999. 124 с.

Kul'chyts'kyj S. V. Chervonyj vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid joho narodzhennia do zahybeli. Kn.2. Kyiv: Tempora, 2013. 628 s. (In Ukrainian)

Кульчицький С. В. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн.2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

Odintcov M. Religioznye organizacii SSSR: nakanune i v pervye gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1938–1943 gg.). *Otechestvennye arhivy* [National archives]. 1995. № 2. S. 37–67. (In Russian)

Одинцов М. Религиозные организации СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938–1943 гг.). *Отечественные архивы*. 1995. № 2. С. 37–67.

Paschenko V., Kyrydon A. Bil'shovyts'ka derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky. Poltava: ASMI, 2004. 335 s. (In Ukrainian)

Пашенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки. Полтава: АСМІ, 2004. 335 с.

Pravoslavnaia enciklopediia Khar'kovschiny / Sost. i otv. red. A. D. Kaplin. Kharkov: Maydan, 2009. 564 s. (In Russian)

Православная энциклопедия Харьковщины / Сост. и ответ. ред. А. Д. Каплин. Харьков: Майдан, 2009. 564 с.

Schelkunov A. A. Massovye repressii protiv pravoslavnoj cerkvi v Ukrainskoj SSR v 1939–1941 gg.: dokumenty i materialy. *Vestnik cerkovnoj istorii* [Bulletin of Church History]. 2019. № 1/2 (53/54). S. 114–141. (In Russian)

Щелкунов А. А. Массовые репрессии против православной церкви в Украинской ССР в 1939–1941 гг.: документы и материалы. *Вестник церковной истории*. 2019. № 1/2 (53/54). С. 114–141.

Vedeneev D. V. Ateisty v mundirah. Sovetskie spetsluzhby i religioznaja sfera Ukrainy. Moskva: Algoritm, 2016. 495 s. (In Russian)

Веденев Д. В. Атеисты в мундирах. Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины. Москва: Алгоритм, 2016. 495 с.

Volosnyk Yu. Eskalatsiia protsesu masovoho zakryttia tserkov i molytoven' na Kharkivsychyni v pershij polovyni — seredyni 1930-kh rokiv. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2024. Vyp. 65. S. 133–155. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06>. (In Ukrainian)

Волосник Ю. Ескалація процесу масового закриття церков і молитовень на Харківщині в першій половині — середині 1930-х років. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2024. Вип. 65. С. 133–155. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2024-65-06>.

Volosnyk Yu. Vlada ta konfesiijne zhyttia na Kharkivsychyni naperedodni velykoho teroru (1934 – seredyna 1937 rr.). *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriia «Istoriia»* [The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series History]. 2022. Vyp. 61. S. 47–84. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>. (In Ukrainian)

Волосник Ю. Влада та конфесійне життя на Харківщині напередодні великого терору (1934 – середина 1937 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 61. С. 47–84. <https://www.doi.org/10.26565/2220-7929-2022-61-03>.

Yurii Volosnyk

Doctor of Historical Sciences, Professor

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

Email: yu.p.volosnyk@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1879-8378>

THE CLOSURE OF CHURCHES IN THE KHARKIV REGION DURING THE GREAT TERROR AND ON THE EVE OF THE GERMAN-SOVIET WAR (1937–1941)

The paper aims to study the closure of churches and prayer houses in the Kharkiv region during the Great Terror and the period preceding the German-Soviet war. The relevance and the need for further research on the subject are highlighted, as an analysis of the national historiography shows its insufficiency (most scholars typically confine their analysis to the 1920s – mid-1930s, when the majority of churches and prayer houses in the country ceased to function). The article also reviews the source base of the study and its main components. The article examines the continuous closure by the totalitarian authorities of those few churches and prayer houses which still were open in the Kharkiv region

despite the very difficult conditions in 1937–1941. In pursuing an anti-religious policy, the authorities actively used a whole arsenal of schemes and «proven» means to reduce the number of functioning prayer houses. The mass detention of clergy and members of church communities during the Great Terror facilitated the closure of churches by local authorities, who used the situation to act under various pretexts, with subsequent transfer of their premises to various «cultural institutions». After the Great Terror, the authorities widely resorted to social demagoguery for the same purpose, constantly referring to the «will» of the allegedly broad masses of voters when making relevant decisions. In order to close a church, the authorities often used the far-fetched pretext of the allegedly poor or dangerous condition of church buildings. Closed churches and prayer rooms were often demolished, and the building material was reused for the construction of other facilities. As a result of the pressure exerted on every religious denomination, only a few churches stayed open in the Kharkiv region before the German-Soviet war.

Keywords: Kharkiv region, closure of churches and prayer houses, the Great Terror, clergy, anti-religious policy, religious denominations.

Дата першого надходження статті до видання: 19.09.2025.

Date of the article's initial submission to the Journal: 19.09.2025.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 22.11.2025.

Date of acceptance of the article for publication after peer review: 22.11.2025.

Дата публікації: 30.12.2025.

Date of publication: 30.12.2025.